

Zrinka ŠIMIĆ-KANAET

SARIUS ŠALICA IZ GARDUNA

THE SARIUS CUP FROM GARDUN

UDK 904(497.5-37 Trilj):738]”652”

904-033.6(37)

Primljeno/Received: 01. 09. 2004.

Prihvaćeno/Accepted: 07. 09. 2004.

Zrinka Šimić-Kanaet
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR 10 000 Zagreb
zsimic@ffzg.hr

Ulomak posude iz Garduna s reljefnom dekoracijom pripada ranocarskoj šalici tipa Sarius. Nakon provedene analize utvrđena je radionica u kojoj je šalica izrađena. To je radionica sjevernoitalskoga majstora Klemensa čiji su se proizvodi preko Akvileje izvozili u Istru i Dalmaciju, što potvrđuje i ovaj ulomak.

Ključne riječi: ranocarska keramika, Sarius šalica, rimski logor, Tilurij

The pottery fragment from Gardun with relief decoration belongs to the early Empire Sarius-type cup. After analysis, the workshop in which the cup was made has been determined. This is the workshop of the northern Italic master Clemens, whose products were imported to Istria and Dalmatia via Aquilea, which is confirmed by this fragment.

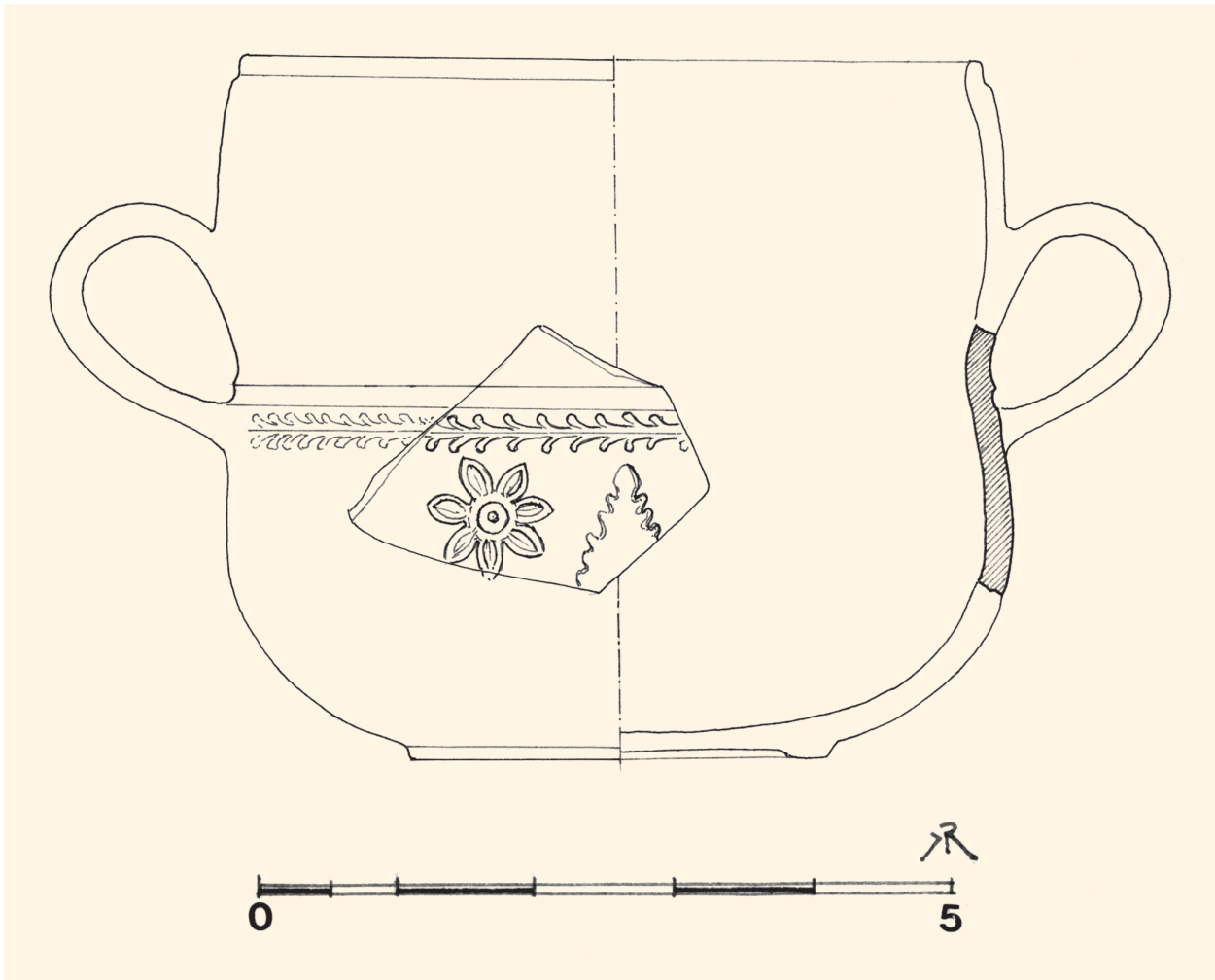
Key words: early Empire pottery, Sarius cup, Roman camp, Tilurium

Tijekom arheološkoga iskopavanja na lokalitetu rimskoga legijskog logora Tilurija 2004. izdvojen je, između ostaloga, i ulomak rimske posude s vegetacijskom reljefnom dekoracijom. Pronađen je u sondi Z u sloju 22 te proveden pod inv. br. Gardun 2004, PN 45.¹ Radi se o ulomku keramike čija je površina 5 cm x 4 cm, a debljina 0,2 mm. Komparativna analiza pokazala je da ulomak pripada donjem dijelu tzv. *Sarius* šalice (Novak 1980: 197, Consp. R 13, Atlante II, 13 D; 220–228) (**Sl. 1**).

During archeological excavations at the site of the Roman legionary camp Tilurium in 2004, a fragment of a Roman vessel with plant-motif relief decorations was found among other discoveries. It was found in probe Z at layer 22 and registered under inventory number 2004, PN 45.¹ This is a pottery fragment with dimensions of 5 cm x 4 cm, and 0.2 mm thick. A comparative analysis showed that this fragment is the lower section of a so-called *Sarius* cup (Novak 1980: 197, Consp. R 13, Atlante II, 13 D; 220–228) (**Fig. 1**).

¹ Rezultati prvih pet godina istraživanja legijskog logora Tilurija objavljeni su 2003. (Sanader 2003). U sklopu ove monografije objavljena je i iscrpna analiza keramičkih nalaza (Šimić-Kanaet 2003).

¹ The results of the first five years of research of the legionary camp Tilurium were published in 2003 (Sanader 2003). This monograph contained two exhaustive analyses of pottery finds (Šimić-Kanaet 2003).

Slika 1. Rekonstrukcija Sarius posude (crtež: Krešimir Rončević).

Figure 1. Sarius cup – reconstruction (drawing by Krešimir Rončević)

Sarius su posude polukružnoga oblika, sužene odnosno stegnute po sredini pa izgledaju kao da su sastavljene od dva dijela.² Posude su se izrađivale na poseban način: donji dio izrađen je u kalupu – matrici, a gornji na lončarskom kolu. Imaju dvije trakaste, žljebljene ručke. U ranoj fazi proizvodnje ručke ovih posuda bile su ukrašene na gornjem dijelu prema rubu s po jednim roščićem ili tankom trakom. Stoje na niskoj prstenastoj nozi (Makjanić 1981: 50; Brusić 1989: 94; Bermond Montanari 1992: 58) (Sl. 1). Ove su se posude izrađivale od fine, pročišćene gline, tvrdo ili meko pečene. Njena je prevlaka narančaste do crveno-smeđe boje koja se, međutim, često

Sarius vessels are semi-circular, narrower or constricted in the middle so that they look as though they consist of two parts.² These vessels were crafted in a specific manner: the lower part was made in a mold/matrix, while the upper portion was made on a pottery wheel. They have two ribbon-like, grooved handles. In the earlier production phase, the handles to these vessels were decorated at their upper portion toward the rim with one small horn or thin stripe. They stood on a low ring-like stem (Makjanić 1981: 50, Brusić 1989: 94, Bermond Montanari 1992: 58) (Fig. 1). These vessels were crafted from fine, purified clay, hard or soft baked. They were coated with orange to red-

² U talijanskoj stručnoj literaturi za ovaj se tip posude ponekad upotrebljava naziv *i vasi ad orlo alto* (Scotti Maselli 1972: 3–8).

² In Italian literature this vessel type is sometimes referred to as *i vasi ad orlo alto* (Scotti Maselli 1972: 3–8).

ljušti i otpada. Različitih su dimenzija: visina im je uglavnom od 5 cm do 20 cm, a debljina stijenke kreće im se od 0,1 mm do 0,3 mm (Panciera 1985: 149). Reljefna dekoracija uvijek se nalazi na donjem dijelu.

Sarius šalice pripadaju finom rimskom stolnom posuđu, a upotrebljavale su se za konzumaciju vina. Njihova je proizvodnja počela, kako svjedoče nalazi iz Bolsene i Ornavasa, krajem prvoga stoljeća prije Krista i trajala je do sredine prvoga stoljeća poslije Krista (Atlante II: 190). Intenzivno se proizvode u razdoblju od Augusta do Tiberija; nakon sredine 1. st. proizvodnja se polako smanjuje i postaje lošije kvalitete, a zatim i potpuno prestaje. Pojava ovih posuda na Apeninskom tlu predstavlja nastavak duge tradicije izrade reljefne keramike: od helenističke preko italsko-megarske i aretinske tradicije do proizvodnje keramike tankih stijenki (Atlante II: 190, 221).

Ovakav oblik stegnutih posuda najranije je utvrđen na šalicama iz Halterna – Haltern 11 (Loeschcke 1909: 128). Novost koju su uveli sjevernoitalski lončari u proizvodnji ovih posuda reljefna je dekoracija na donjem dijelu posude i ručke (Makjanić 1981: 50). Jedan dio šalice na vanjskoj površini *in tabula ansata* ili unutar dekoracije, rijetko *in planta pedis*, ima reljefnim slovima otisnut pečat majstora lončara. Sačuvana su imena nekolicine lončara: *Hilarus*, *A. Terentius*, *Fuscus*, *Clemens* i *Sipa*. Najpoznatiji među njima je lončar *L. Sarius Surus* koji je isprva radio kao rob, a zatim kao oslobođenik *L. Sarius*a. Početkom dvadesetoga stoljeća najveći je dio pronađenih posuda imao potpis majstora *Sarius*a tako da J. Déshelette u literaturu uvodi naziv *Sarius* posude (Déshelette 1904: 38–39). Čuvena radionica majstora *L(UCI) SARIUS L(UCI) L(LIBERTUS) SURUS* proizvodila je posude s vegetacijskim, figurativnim i geometrijskim motivima, a posude imaju različite oblike: šalice s dvije ručke, pehar i cilindrične čaše (Della Porta 1998: 73).

Reljefna dekoracija ulomka posude iz Garduna sastoji se od niza sitnih listića povezanih u vijenac koji krasi početak dekoracije donjeg, ukrašenog dijela posude. Ispod njega otisnut je cvijet od sedam latica i list hrasta (Sl. 1). Identična dekoracija nalazi se na jednoj *Sarius* šalici iz Akvileje te djelomično na šalici iz Velike Mrdakovice (Novak 1980: 198–202; Brusić 1989: 143). Kako je na posudi iz Akvileje sačuvan i potpis majstora lončara (*Clemens*) možemo zaključiti da i naš gardunski primjerak pripada radionici majstora Klemensa.³ Radi se o još jednom poznatom majstoru reljefne sigilate, pa tako i *Sari-*

brown paint which, however, often flaked and fell off. Their dimensions differ: their height generally ranges from 5 cm to 20 cm, while the thickness of their sides ranges from 0.1 mm to 0.3 mm (Panciera 1985: 149). The relief decoration is always on the lower portion.

Sarius cups were a part of fine Roman tableware, used to consume wine. Their production commenced, as indicated by the finds from Bolsena and Ornavasi, at the end of the first century BC and lasted until the mid-first century AD (Atlante II: 190). They were extensively produced from the Augustan to the Tiberian eras; after the mid-first century, production gradually waned and exhibited a poorer quality, and then stopped completely. The appearance of these vessels on Apennine soil indicates the continuation of the long tradition of making relief pottery: from the Hellenistic through the Italic-Megarian and Arretine tradition to the production of thin-walled pottery (Atlante II: 190, 221).

The form of constricted vessels was established the earliest in cups from Haltern – Haltern 11 (Loeschcke 1909: 128). The novelty introduced by northern Italic potters in production of these vessels was the relief decoration on the lower portion of the vessel and handle (Makjanić 1981: 50). One part of the cup on its external surface *in tabula ansata* or within the decoration, rarely *in planta pedis*, has the seal of the master potter impressed by relief letters. The names of several potters have been preserved: *Hilarus*, *A. Terentius*, *Fuscus*, *Clemens* and *Sipa*. The best known among them was the potter *L. Sarius Surus*, who first worked as a slave, and then as the freed man of *L. Sarius*. At the beginning of the twentieth century, most vessels found bore the signature of the master *Sarius*, so that J. Déshelette used the term *Sarius* vessels in the literature (Déshelette 1904: 38–39). The famed workshop of the master *L(UCI) SARIUS L(UCI) L(LIBERTUS) SURUS* produced vessels with plant, figurative, and geometric motifs, while the vessels themselves have different forms: cups with two handles, chalices and cylindrical cups (Tassinari 1998: 68; Della Porta 1988: 73).

The relief decoration on the pottery fragment from Gardun consists of a series of tiny leaves tied into a wreath that embellishes the beginning of a decoration on the lower, decorated portion of the vessel. Beneath it is an impressed flower with seven petals and an oak leaf (Fig. 1). An identical decoration can be found on a *Sarius* cup from Aquilea and partially on a cup from Velika Mrdakovica (Novak 1980: 198–202; Brusić 1989: 143). Since the vessel from Aquilea bears the signature of the master potter (*Clemens*), we can conclude that this Gardun example also came from the workshop of Master *Clemens*.³ This is yet another well-known master of relief sigillata, including *Sarius* vessels, and his ac-

³ Osim ovih primjera rozete i lista hrasta česti su motivi Klemensove radionice palme, pupoljci, paprat i bršljan (Schindler Kaudelka 1980: 51–53).

us posuda, a njegova se aktivnost veže za padansko područje u razdoblju od 10. g. prije Krista do 15. g. poslije Krista (CV Arr, no. 447; Fasano 1988: 84).

U određivanju vremena nastanka gardunskoga ulomka može nam pomoći analiza načina ukrašavanja posude.⁴ Ukrašen je na gardunskom ulomku vegetacijski i organiziran u određenom ritmu ponavljanja cvjetnoga motiva i lista hrasta bez geometrijskih elemenata. Geometrijski elementi su, naime, karakteristični za kasniju produkciju. Njihov izostanak može stoga uputiti na početnu fazu proizvodnje u Klemensovoj radionici (Brusić 1989: 93). Zato nastanak gardunskoga ulomka možemo smjestiti u razdoblje od 10. g. pr. Kr. do početka novoga vijeka.

Potražnja za ovom vrstom posuda u ranom jecarskom razdoblju bila velika, što potvrđuju i brojni nalazi s različitih lokaliteta s potpisom majstora Klemensa. Ovaj nas podatak može uputiti i na rasprostranjenost i brojnost njegovih radionica (CV Arr, No. 447). Nalazile su se na području Montegrotto Termini i na širem venetskom području (Fasano 1988: 83–85). U novije vrijeme M. P. Lavizzari Pedrazzini smatra da je postojala radionica i u Akvileji, odnosno u njezinoj okolici (Lavizzari Pedrazzini 1989: 281–292).

Proizvodi iz radionice majstora Klemensa nađeni su i u Torinu, Bolonji (Atlante II: 190), Lorenzbergu (Garbsch 1972: 39–40), Ljubljani (Plesničar-Gec 1972: 132, tab. CLXXIII, sl. 8), Sisku (Makjanić 1995: Pl. 66, 209), Grobniku (Cetinić 1987: 80), Velikoj Mrdakovici i Gradini kod Dragišića (Brusić 1977: 88; 2000, 23–28).⁵ V. Novak i D. Panciera smatraju da je Akvileja bila centar za distribuciju proizvoda u srednju Europu, Istru (Maggi 2001: 144; Mlakar 1974: tab. XIV, 4) i Dalmaciju. Također smatraju da je Altino grad iz kojeg se trgovina širila prema Reciji.

Možemo zaključiti da ulomak iz Garduna pripada tipu *Sarius* posuda, i da je vjerojatno izrađen u radionici majstora lončara Klemensa u posljednjem desetljeću prije Krista.

Sarius posude pronađene u vojnim logorima Burnum (Zabehlicky-Schefeneger 1979: 26) i Tilurij (Šimić-Kanaet 2003: 118), u nekropoli Velika Mrdakovica, nekropoli i naselju Gradina kod Dragišića, i u Naroni (Mardešić 1998: 114, tab. V, 67; Topić 2003: 200, tab. 2, 12–14) te nalazi u hrvatskim antičkim lukama upućuju na ranu upotrebu ovog posuđa na našoj obali i u zaleđu, koja je gotovo istovremena s proizvodnjom na italskom području.

⁴ Sjevernoitalski su majstori, pogotovo na počecima proizvodnje, bili pod utjecajem aretinske reljefne keramike. Međutim, nikada nisu uspjeli dostići izuzetnu kvalitetu izrade aretinskog posuđa.

⁵ Kartu nalazišta sjevernoitalske sigilate na području Liburnije i izvan nje objavio je Z. Brusić (1989: 95).

tivity is tied to the Padanian area in the period from 10 BC to 15 AD (CV Arr, no. 447; Fasano 1988: 84). When determining the time of emergence of the Gardun fragment, an analysis of the decoration method is helpful.⁴ The decoration on the Gardun fragment is a plant motif and it is organized in a specific repetitive rhythm of flower and oak-leaf motifs without geometric elements. The geometric elements are, namely, characteristic of later production. Their absence may thus indicate the initial phase of production in the Clemens workshop (Brusić 1989: 93). This is why the emergence of the Gardun fragment can be placed during the period from 10 BC to the beginning of the new era.

Demand for this type of vessel was great during the early Empire period, which is confirmed by numerous finds from various sites bearing Master Clemens' signature. This fact may also indicate the large number and wide distribution of his workshops (CV Arr, No. 447). They were found in the area of Montegrotto Termini and in the wider Veneto region (Fasano 1988: 83–85). Recently M. P. Lavizzari Pedrazzini has expressed the belief that there was a workshop in Aquilea, or in its vicinity (Lavizzari Pedrazzini 1989: 281–292).

Examples from the workshop of Master Clemens were found in Torino, Bologna (Atlante II: 190), Lorenzberg (Garbsch 1972: 39–40), Ljubljana (Plesničar-Gec 1972: 132, T. CLXXIII, Fig. 8), Sisak (Makjanić 1995: Pl. 66, 209), Grobnik (Cetinić 1987: 80), Velika Mrdakovica and Gradina near Dragišić (Brusić 1977: 88).⁵ V. Novak and D. Panciera believe that Aquilea was a distribution center for these products in Central Europe, Istria (Maggi 2001: 144; Mlakar 1974: T. XIV, 4) and Dalmatia. They also believe that commerce extended toward Retia from the city of Altino.

We can conclude that the fragment from Gardun is a *Sarius* type cup, and that it was probably made in the workshop of Master Clemens in the last decade BC.

Sarius vessels have been found in the military camps of Burnum (Zabehlicky-Schefeneger 1979: 26) and Tilurium (Šimić-Kanaet 2003: 118), in the necropolis at Velika Mrdakovica, the necropolis and settlement of Gradina near Dragišić, and in Naroni (Mardešić 1998: 114, T. V, 67; Topić 2003: 200, T. 2, 12–14), while finds in Croatian ancient ports indicate the early use of this vessel type along Croatia's coast and hinterland that is almost concurrent with production in the Italic region.

³ Besides these examples of rosettes and oak leaves, frequent motifs of the Clemens workshops are palms, buds, ferns and ivy (Schindler Kaudelka 1980: 51–53).

⁴ The northern Italic masters, especially at their initial production phase, were influenced by Arretine relief pottery. However, they never succeeded in achieving the exceptional quality of Arretine vessels.

⁵ A map of sites of northern Italic terra sigillata in the territory of Liburnia and outside of it was published by Z. Brusić (1989: 95).

KRATICE / ABBREVIATIONS

CV Arr	<i>Corpus vasorum Arretinorum: a catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata</i> , Bonn, 2002.
Atlante II	<i>Atlante delle forme ceramiche, Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo</i> , Roma, 1985.
Consp	<i>Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae</i> , Bonn, 1990.
RCRF Acta	Rei Cretariae Romanae Fautorum.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Bermond Montanari 1992 G. Bermond Montanari: "La sigillata nord-italica a rilievo di Ravenna", RCRF Acta 31–32, 1992, 57–69.
- Brusić 1977 Z. Brusić: "The Importation of Greek and Roman elief Pottery of Southern Liburnia", RCRF 17/18, 1977, 85–95.
- Brusić 1989 Z. Brusić: "Reljefna sjeveroitalska terra sigillata iz Liburnije", Diadora 11, 1989, 93–159.
- Brusić 2000 Z. Brusić: Velika Mrdakovica: Liburnski grad i nekropola (katalog izložbe/exhibition catalogue), Šibenik, 2000, 23–28.
- Cetinić 1987 Ž. Cetinić: "Grobišće-Grobnik – Željezodobna i antička nekropola", Arheološki pregled 1987 [1989], 80.
- Della Porta 1988 C. Della Porta: "Ceramica tipo Sarius, Ceramiche in Lombardia tra II secolo a. C. e VII secolo d. C. Raccolta dei dati editi", Documenti ai Archeologia 16, 1988, 68–75.
- Déshelette 1904 J. Déshelette: Les vases ceramiques ornées de la Gaule Romaine, Paris, 1904.
- Fasano 1988 M. Fasano: "Nuovi ritrovamenti di terra sigillata nord-italica decorata a matrice nel Friuli-Venezia Giulia", Aqlueia Nostra 59, 1988, 77–104.
- Fava 1972 A. S. Fava: "Officine di sigillata nord-italica", I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico, Bologna, 1972, 147–158.
- Garbsch 1972 Garbsch: Terra sigillata, Ein Welttreich im Spiegel seines Luxusgeschirrs, München, 1972.
- Mazzeo Saracino 1985 L. Mazzeo Saracino: "Terra sigillata nord-italica", Atlante II, 1985, 175–230.
- Lavizzari Pedrazzini 1989 M. P. Lavizzari Pedrazzini: "Il vasaio norditalico Clemens: proposta per l'ubicazione dell'officina", Antichità Altoadriatiche 35, 1989, 281–292.
- Loeschcke 1909 S. Loeschcke: Keramische Funde in Haltern, Mitteilungen der Altertums Kommission 5, Münster, 1909.
- Maggi 2001 P. Maggi: "La ceramica fine la mensa", Loron (Croatia), Bordeaux, 2001, 144–147.
- Makjanić 1981 R. Makjanić: "Reljefne šalice tipa 'Sarius' iz Osora", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. ser. sv. 14, 1981, 50–55.
- Makjanić 1995 R. Makjanić: "Terra Sigillata", in R. Košćević & R. Makjanić, Siscia, Pannonia Superior, BAR S621, Oxford, 1995, 43–83.
- Mardešić 1998 J. Mardešić: "Keramički nalazi s lokaliteta sv. Vid u Vidu kod Metkovića", Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 87–89, 1998, 95–114.
- Novak 1980 V. Novak: "Un vaso del tipo Sarius proveniente dal territorio di Aqlueia", Aqlueia Nostra 51, 1980, 197–204.
- Pancierera 1985 D. Panciera: "Sei coppe 'Tipo Sarius' dall'abitato romano di Altino", Aqlueia Nostra 56, 1985, 145–166.
- Plesničar-Gec 1972 L. Plesničar-Gec: Severno Emonsko grobišće, Ljubljana, 1972.
- Sanader 2003 M. Sanader: Tilurij I. Istraživanja 1997–2001. Tilurium I. Forschungen 1997–2001, Zagreb, 2003.
- Schindler Kaudelka 1980 E. Schindler Kaudelka: Die römische Modelkeramik vom Magdalensberg, Klagenfurt, 1980.
- Scotti Maselli 1972 F. Scotti Maselli: "I vasi ad orlo alto di Aqlueia", Aqlueia Nostra 43, 1972, 3–8, 93–158.
- Šimić-Kanaet 2003 Z. Šimić-Kanaet: "Keramika", in M. Sanader, Tilurij I. Istraživanja 1997–2001, Tilurium I. Forschungen 1997–2001, Zagreb, 2003, 109–189.
- Šimić-Kanaet 2003 Z. Šimić-Kanaet: "Lončarski pečati na rimskoj keramici s Garduna", Opuscula archaeologica 27, 2003, 455–462.
- Topić 2003 M. Topić: "Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone", Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 95, 2003, 183–344.
- Zabehlicky-Schefeneger 1979 S. Zabehlicky-Schefeneger: "Keramik", Burnum I, Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum, Wien, 1979, 24–35.

